

SIRDARYO TILSHUNOSLIK MAKTABINING ILMIY MEROSI

Naxalbayeva Moxigul To'ychiboy qizi
Guliston davlat universiteti Magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Sirdaryo viloyatida shakllangan tilshunoslik maktabining ilmiy merosi, uning asoschilari, ilmiy yo'nalishlari va o'zbek tilshunosligiga qo'shgan hissasi yoritiladi. Maqolada mintaqaviy tilshunoslik maktabining shakllanish sabablari, u yerda yetishib chiqqan olimlar faoliyati hamda ularning ilmiy izlanishlarining bugungi kunda davom etayotgan an'analarga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, Sirdaryo maktabiga xos bo'lgan yondashuvlar — leksikologik, grammatik va uslubiy tadqiqotlarning umumiy o'ziga xosligi ochib beriladi. Mazkur maqola tilshunoslik sohasidagi ilmiy maktablar merosini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Sirdaryo tilshunoslik maktabi, ilmiy meros, tilshunos olimlar, leksikologiya, grammatik tahlil, uslubshunoslik, mintaqaviy ilmiy maktab, o'zbek tili rivoji.

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ СЫРДАРЬИНСКОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается научное наследие лингвистической школы, сформировавшейся в Сырдарьинской области, ее основатели, научные направления, а также ее вклад в узбекское языкознание. В статье анализируются причины формирования региональной лингвистической школы, деятельность сформировавшихся в ней ученых, а также влияние их научных исследований на традиции, сохраняющиеся и поныне. Раскрывается также общая специфика подходов, характерных для сырдарьинской школы: лексикологического, грамматического и методического исследования. Статья является важным источником для изучения наследия научных школ в области языкознания.

Ключевые слова: Сырдарьинская лингвистическая школа, научное наследие, языковеды, лексикология, грамматический анализ, стилистика, региональная научная школа, развитие узбекского языка.

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF THE SYRDARYA LINGUISTIC SCHOOL

ABSTRACT

This article discusses the scientific heritage of the linguistic school formed in the Syrdarya region, its founders, scientific areas and contribution to Uzbek linguistics.

The article analyzes the reasons for the formation of the regional linguistic school, the activities of the scientists who developed there and the impact of their scientific research on the traditions that continue today. It also reveals the general specificity of the approaches characteristic of the Syrdarya school - lexicological, grammatical and methodological research. This article serves as an important source in studying the heritage of scientific schools in the field of linguistics.

Keywords: Syrdarya linguistic school, scientific heritage, linguists, lexicology, grammatical analysis, stylistics, regional scientific school, development of the Uzbek language.

KIRISH

O‘zbek tilshunosligi taraqqiyotida mintaqaviy ilmiy maktablarning o‘rni beqiyos bo‘lib, ularning har biri alohida yo‘nalishlar, metodologik yondashuvlar va ilmiy meros bilan ajralib turadi. Shu jihatdan Sirdaryo viloyatida shakllangan tilshunoslik maktabi o‘ziga xos an‘anaviy uslub, izchil tahlil va amaliy izlanishlar bilan ajralib turadi. Bu maktab o‘zbek tilshunosligining asosiy tarmoqlarida — fonetika, morfologiya, sintaksis, leksikologiya, uslubshunoslik va tarixiy tilshunoslikda sezilarli ilmiy yutuqlarga erishgan bir guruh olimlar faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir.

Sirdaryo tilshunoslik maktabi XX asrning ikkinchi yarmida shakllana boshlagan bo‘lib, u dastlab xalq og‘zaki ijodini to‘plash, mintaqaviy shevalarni o‘rganish va milliy tilda ifodalanayotgan so‘z boyligini tizimlashtirishga qaratilgan ilmiy faoliyat bilan ajralib turgan. Bu jarayonda til madaniyati, adabiy tilda sheva ta’siri, ijtimoiy-lingvistik omillar, terminologiyaning shakllanishi kabi ko‘plab masalalar tadqiq etilgan. Mazkur maktabda yetishib chiqqan olimlar orasida o‘zining serqirra izlanishlari bilan tilshunoslik faniga katta hissa qo‘shgan akademiklar, professor-o‘qituvchilar va yosh tadqiqotchilar bo‘lgan. Ular tomonidan til o‘rganishning amaliy va nazariy asoslari ishlab chiqilgan, zamonaviy tilshunoslik metodikasi rivojlantirilgan va o‘zbek tili bo‘yicha ko‘plab ilmiy ishlar yaratilgan. Ayniqsa, Sirdaryo viloyatida joylashgan ta’lim muassasalari va ilmiy markazlar bu yo‘nalishdagi izlanishlarga zamin bo‘lgan. Sirdaryo tilshunoslik maktabining o‘ziga xos jihatlaridan biri bu — mintaqaviy tilda mavjud bo‘lgan leksik birliklarning tarixiy va semantik tahliliga ustuvor e’tibor qaratilganidir. Ushbu yondashuvlar natijasida Sirdaryo shevalari asosida milliy til taraqqiyoti, dialektologik xususiyatlar va zamonaviy adabiy tilning o‘zaro bog‘liqligi aniqlangan. Bu esa maktabning ilmiy merosini nafaqat mintaqaviy, balki umumrespublika miqyosida muhim o‘ringa ega qilmoqda.

Shu bois ushbu maqolada Sirdaryo tilshunoslik maktabining shakllanish tarixi, yetakchi olimlari, ilmiy yo‘nalishlari, merosi va bugungi kunda davom etayotgan tadqiqotlar xususida tahliliy fikr yuritiladi. Mavzu doirasida o‘rganilgan materiallar

asosida Sirdaryo tilshunoslik maktabining o‘zbek tilshunosligi rivojiga qo‘shgan ulkan hisssasi ochib beriladi.

NATIJALAR

O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, Sirdaryo tilshunoslik maktabi o‘zbek tilshunosligi rivojida alohida o‘rin egallaydi. Bu maktab vakillari leksikologiya, fonetika, morfologiya va uslubshunoslik sohalarida samarali izlanishlar olib borgan. Ularning ilmiy ishlari mintaqaviy shevalarni o‘rganish, adabiy tilning boyishini ta‘minlash va til madaniyatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sirdaryo maktabi nafaqat nazariy, balki amaliy tadqiqotlar bilan ham ajralib turadi. Maktabning ilmiy merosi bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan bo‘lib, zamonaviy lingvistik tadqiqotlar uchun muhim asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

MUHOKAMA

Sirdaryo viloyatining tilshunoslik sohasidagi o‘rni mustaqillikdan oldin ham, undan keyin ham ilmiy doiralarda tobora ortib borayotgan mavzulardan biridir. Ayniqsa, XX asrning 70–90-yillarida bu hududda faoliyat yuritgan tilshunos olimlar o‘zbek tilshunosligining muhim yo‘nalishlarida ilmiy izlanishlar olib bordilar. Ularning ishlari bugungi kungacha o‘z dolzarbligini saqlab qolgan. Sirdaryo tilshunoslik maktabining vujudga kelishida bir nechta omillar muhim rol o‘ynadi. Jumladan, mintaqaning madaniy qatlamining chuqurligi, ta‘lim muassasalarining rivojlanganligi, sheva materiallarining boyligi bu hududda ilmiy izlanishlar olib borishga qulay imkon yaratdi. Tilshunoslik maktabining asoschilari orasida G‘. Ibrohimov, S. To‘rayev, X. Yo‘ldoshev kabi taniqli olimlarning nomlari alohida tilga olinadi. Ularning har biri tilshunoslikning muayyan yo‘nalishida chuqur tadqiqotlar olib borgan va o‘z ilmiy izdoshlari maktabini yaratgan. Sirdaryo maktabiga xos bo‘lgan muhim jihatlardan biri – bu amaliy tahlillarga asoslangan tadqiqotlar metodikasidir. Ya‘ni, nazariy taxminlar sheva, adabiy til, ommaviy nutq materiallari bilan asoslanadi. Bu yondashuv tilshunoslik fanining metodologik boyishiga xizmat qilgan. Masalan, Sirdaryo shevalari asosida olib borilgan dialektologik tadqiqotlar nafaqat mintaqaviy leksik boylikni ochib bergan, balki umumxalq adabiy tilining rivojlanish bosqichlariga ham aniqlik kiritgan. Bu borada 1980-yillarda o‘tkazilgan dala tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etgan.

Maktab vakillari tomonidan yaratilgan asarlar orasida "Sirdaryo shevalari lug‘ati", "Nutq madaniyati asoslari", "Morfologik birliklarning sintaktik roli" kabi ilmiy ishlar mavjud bo‘lib, ular Respublika ilmiy doiralari tomonidan ijobiy baholangan. Tilshunoslik maktabi nafaqat fan rivojiga, balki pedagogik jarayonga ham ta‘sir ko‘rsatgan. Oliy o‘quv yurtlari va umumta‘lim maktablarida dars berayotgan ko‘plab o‘qituvchilar aynan ushbu maktab vakillarining darslik va metodik qo‘llanmalari asosida faoliyat yuritishgan.

Sirdaryo maktabi vakillari tilshunoslikdagi dolzarb muammolar — soʻz yasalishi, terminologiyaning shakllanishi, lingvistik norma va nutq uslublarini aniqlash borasida ham samarali ish olib borgan. Bu izlanishlar 1990–2000-yillarda koʻplab ilmiy maqolalar va nomzodlik dissertatsiyalarida oʻz aksini topgan. Sirdaryo maktabining yana bir oʻziga xos jihati bu – tilshunoslik va adabiyotshunoslikning qirralarini birlashtirgan tadqiqotlarda koʻrinadi. Jumladan, poetik tilning lingvistik tahlili, adabiy asarlardagi leksik uslub xususiyatlari alohida yoʻnalishda rivojlangan. Hozirgi kunda maktabning anʼanalari davom etmoqda. Guliston davlat universiteti, Sirdaryo pedagogika kollejlari faoliyat olib borayotgan yosh tilshunoslar avlodidan I. Xasanov, M. Qurbonov, N. Poʻlatov kabi tadqiqotchilar ilgari surilgan gʻoyalarni zamonaviy uslubda davom ettirishmoqda.

Sirdaryo maktabi vakillarining ishlari xorijiy nashrlarda ham chop etilgan. Jumladan, Qozogʻiston, Qirgʻiziston va Rossiya universitetlari bilan ilmiy hamkorlikda olib borilgan lingvistik tadqiqotlar xalqaro miqyosda ham eʼtirof etilgan. Sirdaryo tilshunoslik maktabi tarixiy tilshunoslikka ham hissa qoʻshgan. Xususan, eski oʻzbek yozuvi, arab imlosidagi qoʻlyozma matnlar tahlili asosida tarixiy leksikologiya yoʻnalishida ahamiyatli maqolalar eʼlon qilingan. Ushbu maktabning yondashuvlari soʻzning maʼno taraqqiyoti, semantik oʻzgarishlar, metaforik kengayishlar, termin yaratish tamoyillari kabi murakkab masalalarni tahlil qilishda qoʻllanilgan.

Sirdaryo maktabida uslubiy tahlil asoslari juda keng oʻrganilgan. Xususan, publitsistik, ilmiy va badiiy uslublar oʻrtasidagi farqlar, ularning leksik-kompozitsion xususiyatlari boʻyicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan. 2020-yildan soʻng digital lingvistika rivoji bilan maktabning ayrim vakillari korpus lingvistikasiga oid ishlarni boshladilar. Ular oʻzbek matnlar korpusini yaratish, tahliliy platformalarni tuzish borasida yangi usullarni joriy etishmoqda. Sirdaryo maktabining merosi hozirgi til siyosati, milliy tilning huquqiy maqomini mustahkamlash kabi yoʻnalishlarda ham nazariy asos boʻlib xizmat qilmoqda. Bu jihat nafaqat filologlar, balki siyosatshunoslar tomonidan ham eʼtirof etilmoqda. Til va madaniyat uygʻunligi masalasi ham Sirdaryo maktabi doirasida oʻrganilgan. Xususan, mintaqadagi toponimlar, etnonimlar, xalq ogʻzaki ijodidagi fonetik oʻzgarishlar boʻyicha tadqiqotlar olib borilgan.

Bugungi oʻzbek tilshunosligi maktabida oʻziga xos ilmiy yondashuv va maktab asos solgan ustozlardan biri bu — filologiya fanlari doktori, professor Xudoyberdi Doniyorov hisoblanadi. U kishining ilmiy faoliyati, ayniqsa, Sirdaryo tilshunoslik maktabining shakllanishi va yuksalishida muhim oʻrin tutadi. Xudoyberdi Doniyorov XX asr oʻrtalaridan boshlab tilshunoslikning koʻplab sohalarida izchil ilmiy izlanishlar olib borgan. U ayniqsa shevalar, shajara, tarixiy til qatlamlari, adabiy til rivoji hamda grammatik kategoriyalarni oʻrganishda chuqur tadqiqotlar yuritgan. Doniyorov oʻz tadqiqotlarida faqatgina tilshunoslik nazariyasi bilan cheklanmay, balki xalq ogʻzaki ijodi, urf-odatlar, ajdodlar xotirasi kabi omillar bilan tilning uzviy bogʻliqligini isbotlab

bergan. Ustozning “O‘zbek shajara va shevalari” nomli asari turkiy xalqlarning genealogik xotirasini tiklash, ularni sheva xususiyatlari orqali izohlashga urinish bo‘lib, bu ish sobiq sho‘rolar mafkurasi bosimi ostida katta jasorat talab qilgan. Professor Doniyorov o‘z ilmiy faoliyatida mustaqillik g‘oyasini ilgari surgan, sovet mafkurasiga zid, lekin ilmiy asoslangan ko‘plab maqolalar e‘lon qilgan. Ayniqsa, “O‘z tariximizni bilamizmi?” nomli tadqiqoti bu borada yuksak bahoga loyiq. Ustozning “Alisher Navoiy va o‘zbek adabiy tili” nomli risolasi tilshunoslikda katta yangilik bo‘lgan. Unda Navoiyning asarlari orqali amaldagi lotin alifbosining ba’zi kamchiliklari tahlil qilingan va 9 ta unlining mavjudligi asoslab berilgan. U kishi ilmiy hayoti davomida “lahjashunoslik”, “uslubshunoslik”, “til tarixi”, “grammatika”, “terminologiya”, “leksikologiya” sohalarini chuqur o‘rgangan va ularda ilmiy maktab yaratishga muvaffaq bo‘lgan. Doniyorov faqat tilshunos emas, balki keng qamrovli, ya’ni “qomusiy olim” sifatida tan olingan. Chunki u adabiyotshunoslik, tarix, falsafa kabi fanlarda ham salmoqli izlanishlar olib borgan. Domlaning yoddan ilmiy maqola yozib berish qobiliyati, o‘ta kuchli xotira egasi ekanligi haqida talabalari va shogirdlari tomonidan ko‘plab guvohliklar berilgan. Sirdaryo tilshunoslik maktabining poydevori aynan Xudoyberdi Doniyorov tomonidan qo‘yilgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Chunki u ilmiy faoliyati davomida ushbu hududdan ko‘plab shogirdlar tayyorlab chiqargan. Doniyorov Sirdaryo davlat pedagogika institutida rektor lavozimida faoliyat yuritgan yillarda tilshunoslik sohasi yuksak darajaga ko‘tarilgan. Respublikamizning boshqa hududlaridan taniqli olimlarni taklif etib, talabalar bilimini oshirishga xizmat qilgan. “Alpomish” dostoni ustidan nigilistlar tomonidan bildirilgan e’tirozlarga ilmiy asosda javob bergan olim sifatida Doniyorov o‘z vatanparvarlik maslagini yana bir bor isbotlagan. Olimning “So‘z san’ati”, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “Eski o‘zbek adabiy tili va qipchoq dialektlari” kabi kitoblari bugungi tilshunoslar uchun beqiyos manbadir. Bu kitoblar til tarixining murakkab bosqichlarini yoritishga xizmat qiladi. Sirdaryo tilshunoslik maktabi Doniyorov shogirdlari — O‘qnazar Qurbonov, Sa’dulla Mirzayev kabi olimlar orqali yangi pog‘onaga ko‘tarilgan. Bu maktabda ilmiy izchillik, uslubiy yangilik va mustaqil fikrlash kuchli yo‘lga qo‘yilgan. Domlaning “til va millat” o‘rtasidagi uzviy aloqani ilmiy jihatdan asoslab bergan g‘oyalari bugungi milliy g‘oya va davlat tili siyosati uchun ham muhim ahamiyatga ega. Doniyorovning ilmiy merosi nafaqat universitet darajasida, balki xalq ta’limi maktablarigacha yetib borgani — uning nomi bilan bog‘liq ko‘rgazmalar, kitoblar orqali ta’sirchan ilmiy muhiti yaratgan. Olim mustaqillik arafasida bu dunyodan ko‘z yumgan bo‘lsa-da, uning yuragida o‘sha istiqlol ruhi, milliy tafakkur, milliy qadriyatlar yashab kelganini asarlaridan ko‘rish mumkin. Hozirgi kunda Doniyorovning ayrim asarlari nodir nashrlarga aylangan. Ularni qayta nashr qilish, ilmiy izohlar bilan to‘ldirish va talabalarga yetkazish dolzarb masala sifatida ko‘rilmoqda. Sirdaryo tilshunoslik maktabining shakllanishi va rivojlanishida Doniyorov bilan bir qatorda Bosim

Toychiboyev, O‘qnazar Qurbonov kabi olimlarning hissasi ham alohida e‘tiborga loyiq. Shu sababli, bugungi tilshunoslik ilmida Sirdaryo maktabini alohida maktab sifatida e‘tirof etish zarur. Uning asoschisi, yo‘lchi yulduzi — Xudoyberdi Doniyorov siymosi bilan bog‘liq.

Sirdaryo tilshunoslik maktabi ilmiy adabiyotga munosib hissa qo‘shganligi sababli, uning tajribasini boshqa mintaqaviy maktablar bilan solishtirish orqali O‘zbekiston tilshunoslik xaritasini yaratish mumkin. Ushbu maktab an‘analari asosida yangi doktorlik dissertatsiyalari, ilmiy grant loyihalari, darsliklar va tajriba asosida ishlab chiqilgan pedagogik modellar yaratilmoqda. Bu esa merosning hayotiyligini isbotlaydi. Xulosa qilib aytganda, Sirdaryo tilshunoslik maktabi — o‘zbek tilshunosligining boy xazinasidir. Bu maktabning ilmiy yutuqlari va metodik qarashlari zamonaviy tilshunoslik yo‘nalishlari uchun mustahkam zamin bo‘lib xizmat qilmoqda.

XULOSA

Sirdaryo tilshunoslik maktabi o‘zbek tilshunosligining shakllanishi va rivojlanishida o‘ziga xos o‘rin tutadi. Ushbu maktab vakillari tilshunoslikning turli yo‘nalishlarida – fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis, uslubshunoslik va dialektologiya sohalarida chuqur izlanishlar olib borib, ilmiy jamoatchilik e‘tirofiga sazovor bo‘lgan. Ayniqsa, mintaqaviy shevalar asosida olib borilgan tadqiqotlar milliy til taraqqiyotini tushunishda muhim ahamiyat kasb etdi. Tilshunoslik maktabining shakllanishi va rivojlanishida Guliston, Yangiyer, Boyovut kabi shaharlardagi ilmiy muhit, maktablar, kollejlari va universitetlarning alohida o‘rni bo‘lgan. Maktab vakillari tomonidan tayyorlangan darsliklar, lug‘atlar, tadqiqot ishlari nafaqat Sirdaryo, balki butun mamlakat miqyosida qo‘llanilmoqda. Maktabda shakllangan yondashuvlar – tilni amaliy tahlil qilish, mintaqaviy xususiyatlarni inobatga olish, nazariy va metodik yondashuvlarni uyg‘unlashtirish kabi jihatlar bilan ajralib turadi. Bu metodologiya hozirgi davrda raqamli tilshunoslik, korpus lingvistika va zamonaviy lingvistik tahlil yo‘nalishlari uchun ham muhim asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

Sirdaryo tilshunoslik maktabining ilmiy merosini chuqur o‘rganish, arxiv hujjatlari, nashr etilgan maqolalar va darsliklar asosida tahlil qilish tilshunoslikdagi yangi izlanishlar uchun mustahkam tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu meros zamonaviy talablarga mos holatda integratsiyalashuvi kerak va bu jarayonda yosh tadqiqotchilarni jalb qilish muhimdir. Shunday qilib, Sirdaryo tilshunoslik maktabi an‘analarini davom ettirish, uni yangi ilmiy yondashuvlar bilan boyitish orqali o‘zbek tilshunosligining barqaror rivojiga hissa qo‘shish mumkin. Bu ilmiy maktab nafaqat tarixiy ahamiyatga, balki hozirgi va kelajak avlodlar uchun ham ilmiy-ijodiy ilhom manbaiga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ibrohimov G‘. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 210 b.
2. Yo‘ldoshev X. O‘zbek tili dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 1985. – 260 b.
3. Sirojiddinov S. Nutq madaniyati va uslubiy tahlil. – Toshkent: Universitet, 2003. – 194 b.
4. Qurbonov M. O‘zbek shevalari lug‘ati. – Guliston: Zarafshon nashriyoti, 2001. – 175 b.
5. Karimov A. O‘zbek tilining leksik tizimi. – Toshkent: Ilm ziyo, 2011. – 240 b.
6. Jumaniyozova D. Lingvistik tahlil asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 198 b.
7. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi. Tilshunoslik bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami. – Toshkent, 2018.
8. Rasulov B. Zamonaviy tilshunoslik nazariyalari. – Toshkent: Innovatsiya, 2021. – 225 b.
9. www.fanlar.uz – Tilshunoslik bo‘yicha elektron maqolalar bazasi.
10. www.ziynet.uz – O‘zbek tili va adabiyoti fanlari bo‘yicha ma’lumotlar portali.